
Mezi primátem politiky a ekonomickým rozvojem: Aronova sociologická koncepcie industriálních společností

MIROSLAV NOVÁK*

Fakulta sociálních věd UK, Praha

Between the Primacy of Politics and Economic Development: Raymond Aron's Sociological Conception of Industrial Societies

Abstract: This article presents an analysis of Raymond Aron's sociological conception of 'industrial society', with an emphasis on the idea of the 'primacy of politics'. The discussion of Aron's conceptual and empirical treatment of 'industrial society' is based on an analysis of a selection of his major works. The author explains in what sense this is a genuinely sociological conception and to what degree it is inspired by classical political philosophy. He identifies where Aron departed from the theory of the convergence of capitalist and communist political systems and shows how Aron's conception of industrial society contradicted the central tenets of both classical and official Soviet Marxism. In the article, Aron's conception of industrial society is examined within the context of various strands of comparative political sociology. The author asks whether different approaches than those so successfully put to use by Aron in his analyses of 20th-century societies are necessary in order to fully understand the new realities that only became visible years after Aron's death.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2005, Vol. 41, No. 5: 801–821

Úvod

Z bohatého díla významného francouzského politického sociologa, teoretika mezinárodních vztahů, filosofa dějin, esejisty a politického komentátora Raymonda Arona (1905–1983), od jehož narození letos uplynulo 100 let, měla po dlouhou dobu velký úspěch u odborné i širší kultivované veřejnosti jeho koncepce „industriální společnosti“, jak ji vypracoval především ve své trilogii *Dix-huit leçons sur la société industrielle, La lutte de classes a Démocratie et totalitarisme* [Aron 1963a, 1964, 1966a].¹ Aronova koncepce je subtilní, a přestože je formulována s typicky „karteziánskou“

* Veškerou korespondenci zasílejte na adresu: Prof. Dr. Miroslav Novák, Institut politologických studií, Fakulta sociálních věd Univerzity Karlovy, U Kříže 8, 158 00 Praha 5 – Jinonice, e-mail: novak.miroslav@gmail.com.

¹ Jednalo se o přepis přednášek pronesených na pařížské Sorbonně v letech 1955–58. Vydány byly nejprve ve formě univerzitních skript, a teprve v šedesátých letech vyšly v knižní podobě.

jasností, bývá interpretována dost rozdílně. Aron bývá např. nejednou označován za představitele tzv. teorie konvergence, zatímco ve skutečnosti je od samého začátku jejím otevřeným odpůrcem a jeho odpor k ní ještě časem roste. Podobně je tomu s jeho vztahem k roli ideologie: ve slavné knize *L'Opium des intellectuels* [Aron (1955) 1968; český překlad Aron 2001]) je poslední kapitola nazvána „Fin de l'âge idéologique?“ (Konec ideologického věku?), takže byl někdy spolu s Danielem Bellem řazen k těm, kdo hlásali „konec ideologie“, ale v řadě jiných textů Aron obhajuje myšlenku, podle níž ideologie hraje významnou úlohu, zejména pak v režimech sovětského typu – stačí připomenout zejména spisy *Plaidoyer pour l'Europe décadente* [Aron 1977b] a jeho důležitý sborník *Trois essais sur l'âge industriel* (Tři eseje o industriálním věku) [Aron 1966b].

I když Aron vychází z ekonomické struktury a z podobností „industriálních“ společností 20. století, nachází mezi nimi zásadní rozdíly, jež jsou podle něho dány politickými režimy. V českém kontextu je zvláště potřeba klást důraz na klíčovou roli politického režimu v Aronově koncepci industriální společnosti, protože její ekonomické aspekty už někteří jeho čeští analytici vyložili v 60. letech minulého století [viz zejm. Klofáč, Tlustý 1967; Müller 1968].²

Od filosofie k politické sociologii

Aron ani nevytvořil nějaký sociologický „velký systém“, ani se nevěnoval empirickému výzkumu. Především však na rozdíl od většiny klasiků sociologie, od Augusta Comta, Karla Marxe a Emila Durkheima, odmítá podřítit politické sociálnímu [srov. např. Aron 1972a: 275–276]. Pokud Giovanni Sartori rozlišoval svého času mezi „political sociology“ a „sociology of politics“ [Sartori 1968: 1–25], Raymonda Arona, který hlásá tzv. „primát politiky“, lze charakterizovat jako typického „politického sociologa“, zatímco např. Seymour Martin Lipset je podle Sartoriho typickým představitelem „sociologie politiky“. Odtud Aronův odpor k Durkheimovu sociologismu. Naopak s Tocquevillem a Montesquieum, kteří hlásají autonomii politické oblasti, cítí v této věci spřízněnost, jak nejednou upozorňuje [viz např. Aron 1983: 352].³

Pokud je Aronovi blízký Tocqueville, zabývá se ještě více Marxem. To ovlivní jeho východisko a otázky, nikoli však závěry a odpovědi, které nalezneme v jeho

² K rozšíření Aronových myšlenek v českých zemích před listopadem 1989 významně přispěla samizdatová edice *Prameny*, v níž vycházely aronovské překlady sociologa Vladimíra Jochmanna (podrobněji viz editorial). V nich se také objevila cenná biografická poznámka z pera Miloslava Petruska, jež byla přetištěna v polistopadovém vydání *Eseje o svobodách* [Petrusek 1992; Aron 1992]. Sto let od Aronova narození připomněl Novák [2005].

³ Aron je dost jasnozřivý i pokud jde o jeho sociologii: „Mým přínosem podle mě bylo hlásat, že sociologie neimplikuje filosofii sociologismu. Mou chybou bylo, že jsem nerozšířil analýzu dál a neúčastnil se debat o typech vysvětlení nebo modelech společnosti.“ [Aron 1983: 352] Raymond Boudon [Boudon 1985] se zajímavě pokusil situovat Arona ve vztahu k dvěma filiacím v sociologii (jednu z nich reprezentuje mj. Durkheim, druhou Weber).

konceptu industriální společnosti. Aron ve svých *Memoárech* vypráví, že jeho „konverze“ k sociologii začala studiem marxismu [Aron 1983: 666]. To jsme na počátku 30. let 20. století. Několik let poté, v roce 1937, se jeden jeho text vztahuje k politice a ekonomii v marxistické doktríně („Les rapports de la politique et de l'économie dans la doctrine marxiste“, přetištěno v [Aron 1972a: 85–103]). Tato jeho studie má spíše filosofický než sociologický ráz, ale Aron se později vrátí k dané problematice sociologičtějším způsobem, a to zejména ve výše zmíněné trilogii o industriálních společnostech vycházející z jeho přednášek na Sorbonně. Poslední část této trilogie vyšla i v českém překladu jako *Demokracie a totalitarismus* [Aron 1993]. Jak se pokusím dále ukázat, představuje myšlenka primátu politiky u Arona jakýsi most mezi klasickou politickou filosofií a současnou politickou sociologií.

Kde se u Arona projevuje přechod od politické filosofie k politické sociologii? Je vhodné začít přednáškami, které Aron pronesl na ENA (Ecole nationale d'administration) v roce 1952 a které byly knižně publikovány teprve v roce 1997, čtrnáct let po jeho smrti. Podtitul „Démocratie et révolution“ (Demokracie a revoluce) vyjadřuje podle mého názoru obsah knihy lépe než hlavní název *Introduction à la philosophie politique* (Úvod do politické filosofie) [Aron 1997]. Aron sám ke konci svého úvodu upozorňuje: „... společným faktem je přijetí tzv. demokratického režimu, který se budu snažit *sociologicky* a filosoficky definovat“ [Aron 1997: 31; zvýraznění M.N.]. Mohli bychom k tomu dodat, co napsal v závěru své knihy *La lutte de classes* (Třídní boj): „Sociologie, jak jsem ji chápal v tomto kursu, se pokouší dát přesnou formulaci a možné odpovědi na problémy, které klade politická filosofie.“ [Aron 1964: 347]

Zmíněná kniha *Introduction à la philosophie politique* působí hned na první pohled „schumpeterovsky“. Aron v ní podtrhuje, že demokracie může být definována a analyzována „bez užívání konfúzních, transcendentních slov, která se vystavují všem interpretacím a kritikám“ [Aron 1997: 52]. Odpověď na to, co je demokracie, nám tedy dávají instituce [Aron 1997: 141]. Aron je z tohoto hlediska ještě explicitnější v článku „Les sociologues et les institutions représentatives“ (Sociologové a reprezentativní instituce), publikovaném v roce 1960 v *Archives européennes de sociologie* [Aron 1960a] a přejatém do dvou sborníků, z nichž první, *Etudes politiques* (Studie o politice) [Aron 1972a], vyšel za jeho života, zatímco druhý, *Etudes sociologiques* (Sociologické studie) [Aron 1988], až po jeho smrti. Píše v něm: „Demokracie, jak funguje, nemá nic společného s nějakou nadsmyslnou ideou nebo s nějakým ideálním režimem. Je to souhrn prozaických institucí, které nutí vládcy, aby se svými soupeři trvale a sporádaně soutěžili podle pravidel. ... Taková definice demokracie – organizovaná soutěž kandidátů na výkon moci, takže prozatímní vítězové souhlasí s tím, aby jejich odpůrci mohli dostat znovu za několik let šanci, přičemž sama soutěž a výkon moci podléhají přesným pravidlům – vyplývá z idejí J. Schumpetera, které přijala s druhotnými obměnami většina západních sociologů.“ [Aron 1988: 220] Aron tedy v hlavních rysech přijímá Schumpeterovu neklasickou procedurální definici demokracie [viz Schumpeter (1942) 2004], kterou později rozvinuli např. Robert A. Dahl [Dahl (1989) 1995] a Giovanni Sartori [Sartori (1987) 1993].

V kapitole „Histoire et progrès“ (Dějiny a pokrok) první ze tří zmíněných knih o industriální společnosti [viz Aron 1963a: 75–93] se Aron dotýká otázky základní jednoty nebo základní plurality dějin, přičemž jako příklad prvního pojetí uvádí marxistickou koncepci, podle níž lidstvo jako celek směřuje k beztržní společnosti, zatímco podle druhé koncepce, za jejíž představitele považuje Oswalda Spenglera a Arnolda Toynbeeho, jsou jednotlivé kultury příliš rozdílné na to, aby mohly mít společné dějiny. V dnešní době, jak známo, se tato otázka objevuje v rozporu mezi koncepcemi „konce dějin“ Francise Fukuyamy [Fukuyama 1992] a „střetu civilizací“ Samuela P. Huntingtona [Huntington 1996]. Podle Arona závisí unitární nebo pluralitní koncepce dějin na prvku, který je zvolen jako základní (např. u Toynbeeho je to náboženství, u marxistů hospodářství). Rozhodnutí, kterou lidskou činnost budeme považovat za základní, však náleží filosofii. „Pozitivní“ sociologická analýza se pak zabývá tím, do jaké míry daný stav techniky a hospodářství určuje nebo neurčuje jistou sociální strukturu a politický režim [viz např. Aron 1963a: 93].

„Problém, z něhož bych chtěl vyjít, je následující: Přijmeme-li, že v současných společnostech – západních i sovětských – lze pozorovat klíčový fakt, jímž je uplatňování vědy v průmyslu, které vede k zvyšování produktivity a k růstu zdrojů pro celou společnost a na jednoho obyvatele, jaké důsledky z toho vyplývají pro sociální řád?“ [Aron 1963a: 49] Pro tento účel je vhodný pojem *industriální společnosti*, který je ekonomického řádu a je spjat se stavem technologického rozvoje. Jde o to, izolovat jednak společné rysy všech industriálních společností, jednak ty rysy, které jsou specifické pro různé typy industriálních společností – „kapitalistický“ a „sovětský“.

Konceptuální otázky

Aron zpočátku dával přednost výrazu „industriální civilizace“ před termínem „industriální společnost“. Setkal se však s námitkami, že existuje „čínská“ nebo „indická“ civilizace [viz Aron 1966b: 132–133]. Termín „industriální společnost“ neoznačuje historicky jedinečnou společnost ani určité období současných společností, ale „sociální typ“, který zahajuje novou éru v lidských dějinách. Vyplývá to z toho, že věda a její aplikace ve výrobě je „podstatou“ a „poslední příčinou“ rozvoje [viz Aron 1966b: 77]. Pojem industriální společnosti je podle něho srovnatelný s pojmem „archaické společnosti“, má stejné výhody a přináší stejné potíže. Je na jedné straně snadné zhruba naznačit specifické rysy „sociálního typu“, ale je těžké stanovit jeho přesné hranice. Mělo by se možná podle Arona hovořit raději o „industriálním typu společnosti“ než o „industriální společnosti“ [viz Aron 1966b: 132]. Aron uvádí, že se mu nezamlouvala aristotelická logika, podle níž by industriální společnost byla „rodem“, přičemž sovětské a západní společnosti by představovaly různé jeho „druhy“ [viz Aron 1966b: 133]. Přitom však výraz „industriální společnost“ ve smyslu „rod“, který má dva základní „druhy“, často užívá. Důvod spočívá nejspíš v tom, že to je jednodušší při výkladu. Výraz „ideální typ“, o němž ještě dále pojednám, je asi Aronovi bližší, i když už ho na rozdíl od Webera, jak ukazují na ji-

ném místě, nespojuje ani s epistemologickým relativismem, ani s novokantovskou filosofií.⁴

O tom, jak chápe „sociální typ“, píše Aron v první kapitole svého spisu *Dix-huit leçons sur la société industrielle* (Osmnáct přednášek o industriální společnosti) [Aron 1963a: 25 n]. Sociolog se podle něho pokouší nalézt rysy společné všem ekonomikám naší doby a chápat dvě soupeřící ekonomiky jako „dvě variace na totéž téma nebo dva druhy stejného rodu“ [Aron 1963a: 25]. Všechny moderní ekonomiky charakterizuje růst, aplikace vědeckých poznatků na organizaci práce, což předpokládá např. jisté rozdělení pracovní síly do rozličných sektorů. Kromě toho je nutné určit, co dva různé druhy ekonomik odlišuje. Totéž lze provést pro politické struktury, nakonec je možné pokusit se o vytvoření typů globálních struktur.⁵

Aron rozsáhle analyzuje tři úseky sociálního života industriálních společností: nejprve *ekonomické systémy*, pak *sociální a třídní struktury*, nakonec *politické režimy*. V rámci těchto úseků dále rozlišuje mezi abstraktní úrovní na jedné straně, a úrovní konkrétních historických jednotek (např. Sovětský svaz nebo Francie) na straně druhé. K tomu přidává specifičnost různých vědeckých disciplín při analýze. Např. na ekonomický růst lze nahlížet a) z čistě ekonomického hlediska, b) z hlediska historické singularity, a něco mezi tím představuje c) sociologická teorie růstu, která by se pokusila kombinovat ekonomickou analýzu a historické vyprávění [viz Aron 1963a: 203].

Při analýze a komparaci ekonomických systémů lze určit čtyři momenty: 1) obecný pojem „*industriální společnosti*“ jako společný „*rod*“, 2) různé „*druhy*“ nebo

⁴ O tom, do jaké míry lze považovat Webera za novokantovce, viz [Havelka 1992]. O vztahu mezi Aronem a Weberem viz [Raynaud 1985, 2002]. Jak ukazují jinde, Aron také odmítá Weberovu myšlenku „zápolení bohů“, v níž spatřuje nietzscheovsko-darwinovskou inspiraci. Přestože však už je k Weberovi kritičtější než v době svého mládí, obdiv a úcta k Weberovu dílu nikdy Arona neopustily. Jen jedním (rovněž německým) myslitelem se zabýval ještě víc než Weberem. Byl to Marx, k němuž však zaujímal odmítavější stanovisko. Raymond Aron patří spolu s Leszkiem Kołakowským k nejlepším kritickým analytikům Karla Marxe. Stojí za zmínku, že jeden z jeho dvou univerzitních kurzů o „Marxově marxismu“ (*Marxisme de Marx*) byl v roce 2002 vydán knižně [Aron (2002) 2004].

⁵ Neopouštíme však v tomto případě vědu a nedostáváme se k filosofii? Max Weber nabízí epistemologický relativismus: existují různé obecné teorie sociální organizace, přičemž každá z nich je spjata s jistým záměrem pozorovatele. Aron uvádí, že když psal svou doktorskou práci v druhé polovině třicátých let 20. století, plně převzal Weberův epistemologický relativismus. O dvacet let později však se domnívá, že je-li nebezpečné přijmout jednu teorii jako univerzálně platnou, je téměř stejně nebezpečné hlásat relativismus všech sociologických interpretací. Poukazuje na to, že Weberův relativismus byl spjat s jeho pojetím reality, vyplývajícím z novokantovské filosofie. Realita je tam beztvárným nahromaděním rozptýlených a nesoudržných faktů. Řád tvoří teprve badatel pomocí svých pojmů. Podle Arona však sociální realita není ani totální, ani nesoudržná, a proto nelze hlásat ani všeobecnou platnost jediné teorie sociálních typů, ani relativismus všech teorií [Aron 1963a: 26–27]. Aron také nesusouhlasí s Weberovým tvrzením [Weber 1998: 45], podle něhož vytváření ideálních typů není cíl, ale jen prostředek.

li „typy“ industriální společnosti, 3) rozdílné „modely růstu“ a 4) odlišná „stadia (fáze) růstu“ [viz zejm. Aron 1963a: 363]. V každém stadiu růstu (ve smyslu Colina Clarka) lze pozorovat tu režim centrálního plánování, tam režim tržní, což nijak nebrání tomu, že v rámci jedné fáze růstu jsou přes protiklad těchto dvou režimů jisté jevy podobné [viz Aron 1966b: 91]. Naproti tomu se podle Arona zdá, že např. velký rozdíl mezi Spojenými státy a Sovětským svazem v podílu obyvatelstva zaměstnaného v obchodu nezávisí na „fázi růstu“, ale na „modelu růstu“ a na „typu industriální společnosti“ [viz Aron 1963a: 226]. Srovnávání je ztíženo tím, že Sovětský svaz neprochází současně stejnou fází růstu jako USA, ale je zhruba o půlstoletí opožděn. Do jaké míry je tato okolnost relevantní? Narážíme tím na zásadní otázku, zda od jisté „fáze růstu“ dojde ke sblížení obou rozdílných „typů“ industriální společnosti, takže by vlastně rozdíl mezi nimi byl jen dočasný a týkal by se pouze „modelů růstu“. Aron později také vzal v úvahu, že Čína po svém rozchodu se Sovětským svazem v 60. letech 20. století zpopularizovala jiný ekonomický „model růstu“ vycházející z podobného politicko-ideologického režimu jako sovětský model [viz Aron 1977b: 246].

Industriální společnosti

Aron podává několik vysvětlení, proč základ jeho koncepce představuje právě pojem „industriální společnosti“. Společným znakem západní a sovětské společnosti je, že jsou to „dva druhy stejného rodu“ nebo „různé odpovědi na stejné problémy“, resp. „různé metody řešení podobných problémů“. První ze zdůvodnění vychází z reakce na marxistické pojetí přechodu od kapitalismu k socialismu, ostatní z kontrastu mezi moderními společnostmi na straně jedné, starým režimem v minulosti nebo rozvojovými (resp. nerozvinutými) společnostmi dnes na straně druhé. Označím pomocí čísel tři odpovídající Aronovy argumenty.

1) „Marxistické schéma sugerovalo, že socialismus je takřkajíc nástupcem kapitalismu. Zkušenost 20. století však ukazuje, že režimy, které se samy označují za socialistické, nenásledují nutně po kapitalistických režimech, ale že do značné míry plní funkci, kterou Marx sám připisoval kapitalismu, totiž funkci rozvoje výrobních sil. Jsou-li tedy tzv. socialistické režimy substitutem kapitalismu nebo plní-li funkci, kterou marxismus sám připisoval kapitalismu, je normální, že klademe problém obecněji, že se tážeme, jaké rysy jsou společné všem podobám (*versions*) industriální společnosti.“ [Aron 1963a: 54]

2) „Moje cesta do Asie mě přesvědčila, že klíčový pojem naší doby je pojem industriální společnosti. Evropa nahlížená z Asie se neskládá ze dvou zásadně nesourodých světů, světa sovětského a světa západního, ale je tvořena jen z jedné skutečnosti – industriální civilizace. Sovětské a kapitalistické společnosti jsou jen dva druhy stejného rodu nebo dvě modalities stejného sociálního typu: dynamické⁶ industriální společnosti.“ [Aron 1963a: 50]

⁶ Překládám slovo *progressive* jako „dynamické“. „Progresivní“ (které užívají Jaroslav Klofáč a Vojtěch Tlustý [Klofáč, Tlustý 1967]) je dvojnásobné, „pokrokové“ je nevhodné, „pokročilé“

3) „Konfrontujte filosofii buržoazie při činu a filosofii marxistů u moci: přes všechny polemiky to není protiklad, který nás zaráží, ale naopak společné cíle a ambice. Jedni i druzí chtějí co nejlépe užívat přírodních zdrojů, co nejvíc vyrábět, všichni se domnívají, že kdo nepracuje, nezaslouží si, aby žil. Každá z těch dvou skupin aplikuje své zásady jinými metodami. Skutečností zůstává, že obě filosofie vychvalují práci, hojnost a pokrok.

Stejně tak se společně staví proti starému režimu, který si utváří stabilní představu společnosti, v níž se zdá být hierarchie jaksi vynucená osudem a určená, aby se udržela. Buržoazie i marxisté (*naopak* – M.N.) tvrdí, že sociální řád se musí neustále obnovovat, a chtějí, aby nejvyšší funkce zastávali ti, kdo si to zaslouží. ... Jde o dva druhy téhož rodu, zatímco filosofie buržoazie a aristokracie patří do dvou různých rodů.“ [Aron 1964: 183]

Ve své studii „Théorie du développement et philosophie évolutionniste“ (Teorie rozvoje a evolucionistická filosofie), která vyšla v jeho už výše zmíněné významné knize *Trois essais sur l'âge industriel* [viz Aron 1966b: 67–121], staví Aron proti sobě „nerozvinutost“ (*sous-développement*) a „rozvoj“ (*développement*). Rozdíl mezi zeměmi „nerozvinutými“⁷ a „rozvinutými“ není podle Arona jen kvantitativní, ale kvalitativní. Rozvinuté společnosti podle Arona charakterizuje zejména soustavná aplikace vědy ve výrobě, což vede k radikálními rozdílu oproti společnostem minulosti. [Aron 1966b: 77] Pokud jde o „nerozvinutost“ (*sous-développement*), jde podle něho o pojem čistě negativní (charakterizuje pouze to, co země, jichž se termín týká, nemají), který je vytvořen na základě srovnání s „rozvinutými“ zeměmi. „Nerozvinutost“ se vztahuje na země staré civilizace (Indie), na kmenové uspořádání (v určitých územích Afriky) i na nejméně pokročilé oblasti průmyslových zemí (např. v Latinské Americe). Proto je pojem nerozvinutosti použitelný jen velmi omezeně.

Neplatí však totéž i o pojmu „industriální společnosti“, který propaguje Aron? Aron uznává, že je v jistém smyslu tato kritika nesporná [viz Aron 1966b: 81]. Přesto se domnívá, že pojem industriální společnosti je legitimní, a to ze dvou důvodů: jednak v důsledku již výše zmíněné konfrontace s preindustriálními společnostmi minulosti i současnosti, jednak díky nutným konsekvencím základních rysů industriální společnosti. Zatímco ve všech minulých dobách se počítalo s násilím, dobýváním a s kořistí ke zvýšení vlastního podílu na bohatství, v současných industriálních společnostech lze zvýšit svůj podíl na zdrojích, aniž by někdo jiný na tom prodělal. [Aron 1966b: 85] Dále pak základem všech historicky minulých společností bylo rolnictvo, které v nich tvořilo většinu obyvatelstva, zatímco industriální společnosti jsou schopny snížit podíl zemědělské populace na méně než 10 %. Ukazuje

(jež se objevuje u Vladimíra Müllera [Müller 1968]) označuje stav, nikoli proces. Možná by vyhovoval i doslovný překlad, totiž „postupující“.

⁷ V češtině se termín *pays sous-développés* překládá jako „rozvojové země“, což má i výhodu „politické korektnosti“. Aron však proti termínu *sous-développement* staví *développement* (rozvoj), nezbyvá mi proto než překládat *sous-développement* jako „nerozvinutost“ (doslovný překlad „zaostalost“ by byl ještě „nekorektnější“) – jinak by se vytratil antagonismus mezi oběma výrazy.

se tedy, že pojem rozvoje (*développement*) je užitečnější a méně napadnutelný než pojem nerozvinutosti (*sous-développement*). Nerozvinuté společnosti jsou stejně rozmanité jako jsou historicky známé společnosti minulosti. Naproti tomu rozvoj zahrnuje a předpokládá strukturální rysy „sociálního typu“, který Aron nazývá „industriální společnosti“.

Neznamená to ovšem, že se nutně mýlí ti, kdo kladou důraz na rozdíly mezi sovětským režimem a západním kapitalistickým režimem. Je tomu podobně jako v antickém Řecku mezi Athénami a Spartou: patřily do téhož „sociálního typu“, ale ztělesňovaly současně hodnoty vzájemně protikladné.

Poté, co zdůvodnil užití tohoto pojmu, přechází Aron k jednoduché definici industriální společnosti: společnost, kde průmysl – a především velkoprávní průmysl – představuje nejcharakterističtější formu výroby [viz Aron 1963a: 97]. Z toho vyvozuje další rysy společné všem industriálním společnostem:

- 1) Podnik je přísně oddělen od rodiny.
- 2) Kromě tradiční dělby práce vzniká technologická dělba práce uvnitř podniku.
- 3) Průmyslový podnik vyžaduje akumulaci kapitálu (to necharakterizuje jen kapitalistické společnosti, ale všechny industriální společnosti, zdůrazňuje Aron).
- 4) S tím souvisí nutnost užívat racionální kalkulace, a to kalkulace ekonomické, nikoli jen technické.
- 5) Koncentrace dělníků, v jejímž důsledku se tradiční otázka vlastnictví výrobních prostředků dostává do nového světla [viz Aron 1963a: 98–100].

Rozdíly mezi různými druhy industriálních společností se týkají:

- 1) Vlastnictví výrobních prostředků (zjednodušeně: soukromé versus státní).
- 2) Způsobu regulace (zjednodušeně: trh versus plánování).

Aron potom abstraktně definuje kapitalistický typ hospodářství a velmi pečlivě rozebírá různé argumenty proti kapitalismu.⁸ Dochází k závěru, že většina námitek proti kapitalismu se vztahuje i na společnosti sovětského typu. Vezmeme „vykořisťování“. Nejen příjmová nerovnost, ale i fakt, že dělník nezískává plný ekvivalent toho, co vyrobil, platí pro všechny industriální společnosti, včetně sovětských [viz Aron 1963a: 127].

Velkou důležitostí hraje v Aronově koncepci industriálních společností jejich dynamický charakter, který se projevuje v častém užívání slov *progressif* (postupující, dynamický, rostoucí), a v důrazu, který je kladen na problematiku *ekonomického růstu*. Aron patří k těm nemnoha intelektuálům, kteří jsou schopni výborně se orientovat v ekonomické literatuře a problematice. V otázkách růstu se opírá zejména o klasické práce Colina Clarka [viz Clark (1940) 1951],⁹ Arthura Lewise [Lewis 1955],

⁸ Tyto argumenty, jakož i Aronovu analýzu v české literatuře rozvádějí [Klofáč, Tlustý 1967: 433 n].

⁹ Aron uznává svůj dluh Clarkovi, zatímco Comte nebo Saint-Simon ho zpočátku nijak zvlášť neovlivnili, i když později u Comta našel definiční rysy industriální společnosti, které se mu zdají stále ještě platné [viz Aron, Kennan, Oppenheimer et al. 1960: 78–81; srov. též Aron

Walta W. Rostowa [Rostow 1953] a Jeana Fourastiého [Fourastié 1949]. Aronův výklad o ekonomickém růstu z prvního dílu jeho trilogie o industriálních společnostech podrobně podávají v české literatuře Klofáč a Tlustý v 3. kapitole 2. dílu *Soudobé sociologie* [Klofáč, Tlustý 1967: 93 n]. Něco takového v úzkém rámci mého článku není ani možné, ani nutné. Vhodné však je upozornit zde na pozdější Aronovu kritiku Rostowovy [viz Rostow 1960] koncepce pěti stadií ekonomického růstu: „... než se snažit identifikovat společné fáze vývoje, jejichž cíl je neurčitý, bylo by lepší především definovat, k jakému typu industriální společnosti ony fáze růstu vedou. Bylo by dobře rozlišit růsty spontánní od růstů vyvolaných zvenčí, spontánní vznik industriální společnosti od jejího napodobení. Kromě rysů společných všem modernizujícím se společnostem by bylo dobře hledat také různé modely růstu. A konečně: v případě industriální společnosti si rovnou položit otázku plurality jejich možných verzí.“ [Aron 1966b; český překlad Aron 1999: 580]

O kus dál pak Aron shrnuje: „Rostowův pokus vymezit ‚fáze růstu‘, jako kdyby měly všechny národy projít stejnými etapami a po stejné cestě, je podle mého soudu ukvapený a metodologicky dobrodružný. Zdálo by se mi lepší vyjít z pojmu industriální společnosti, rozlišit zhruba fázi výchozí a fázi zralosti a hledat typy situace předmoderní a typy modelů či strategií růstu. Takto analyticky a kriticky pojatá teorie rozvoje by pak mohla osvětlit tři otázky: Jaký typ režimu či politiky nejlépe odpovídá požadavkům určité fáze? Jaký typ režimu je v určité dané fázi nejpravděpodobnější? A směřují všechny země – za předpokladu, že nejdou stejnou cestou – k jednomu a témuž cílovému bodu?“ [Aron 1966b; český překlad Aron 1999: 581]

Tyto kritické poznámky, zejména rozlišování výchozí fáze a fáze zralosti, nás přivádějí rovněž k tomu, proč Aron neměl příliš v oblibě pojem „postindustriální společnosti“, který používají např. Daniel Bell nebo Alain Touraine. Upozorňuje [viz zejm. Aron 1983: 661], že saint-simonisté, z nichž nejvýznamnější byl Comte, nechápou pojem *industrie* (průmysl) v protikladu se zemědělstvím na straně jedné a se službami na straně druhé, jak se to dnes nejčastěji děje, když se rozlišuje mezi primárním, sekundárním a terciárním sektorem. *Industriel* je pro saint-simonisty protikladem *militaire* (vojenského). „Pokud tedy *industrie* označuje nikoli tzv. sekundární sektor, ale systematické užívání (vědeckého – M.N.) poznání ke zvýšení výrobních sil, společnost nazývaná postindustriální je nadále součástí industriální společnosti,

1983: 393 n]. Za zmínku stojí zajímavý rozdíl v pohledu na „industriální společnost“ u dvou klasiků sociologie, Augusta Comta a Herberta Spencera. Oba ji staví do protikladu k „vojenské společnosti“, ale jejich chápání industriální společnosti se velmi liší. Zatímco podle Comta je byrokratická a plánovačská, pro Spencera je individualistická a liberální [srov. Rocher 1972: 64]. Nelze však z tohoto rozdílu vyvozovat shodu se dvěma „druhy“ industriální společnosti, jež rozlišuje Aron, protože byrokracie je společná oběma. Dále pak je Aron méně optimistický než Comte a Spencer: industriální společnosti podle něho nevylučují války. Jak známo, fenoménem války se Aron intenzivně zabýval. Jeho nejrozsáhlejší odborný spis vůbec se jmenuje *Přemýšlet o válce. Clausewitz (Penser la guerre. Clausewitz* [Aron 1976a]), druhý nejrozsáhlejší pak *Mír a válka mezi národy (Paix et guerre entre les nations* [Aron 1961]).

i když přítomná etapa představuje jistou originalitu ve vztahu k předchozím fázím.“ [Aron 1983: 663] Ostatně dodnes tento význam *industrie* úplně nevymizel, upozorňuje Aron. Svědčí o tom takové výrazy jako „industrializace zemědělství“.

Ale i kdyby se pojem *industrie* (průmysl) užíval v úzkém smyslu, byl by stále ještě pojem „postindustriální společnosti“ podle Arona napadnutelný. Průmysl coby vědecky organizovaná výroba statků zůstává prý základem moderních společností, i když pokrok v produktivitě umožňuje snížit procento pracovní síly v primárním a sekundárním sektoru. Navíc toto snížení odpovídá povaze industriálního typu společnosti, a proto představuje normální vývoj, nikoli nějaký zlom nebo obrácení směru. Čím víc je výroba vědecky organizována, tím víc směřuje ke zvýšení podílu strojů, a pak administrativy. Období nazývané postindustriální se nachází v rámci typu, který označuje Aron za industriální. I společnost služeb má prý za bázi výrobu materiálních statků. [Aron 1966b: 141]

Od sociálních tříd k politickému panství

Druhou část své trilogie o industriálních společnostech věnuje Aron analýze sociálních tříd a vládnoucích menšin. Staví proti sobě nominalistickou a realistickou definici tříd a ukazuje, že otázkám, které si klade (např. do jaké míry se třídy liší v různých ekonomických systémech a do jaké míry spolu bojují), nevyhovuje ani jedna, ani druhá definice. Nominalistická nevyhovuje proto, že tyto problémy eliminuje, realistická proto, že na ně dává odpověď předem.¹⁰ Aronovi jde naopak o to, zjišťovat empiricky, do jaké míry se v industriálních společnostech jednotlivci sdružují do tříd, do jaké míry si tyto třídy uvědomují svou existenci, do jaké míry se domnívají, že jsou mezi sebou v konfliktu, konečně pak jaký je ten konflikt, zejména zda mezi nimi musí jít o boj na život a na smrt, nebo ne [srov. např. Aron 1964: 91].

Jak se liší třídní vztahy v industriálních společnostech sovětského typu od třídních vztahů západních zemí? Zrušením soukromého vlastnictví nezmizely sociální rozdíly. Rozdělování obyvatelstva do různých zaměstnání se vyvíjí podobně v obou případech, např. postupně se snižuje podíl pracovníků v zemědělství a zvyšuje se podíl pracovníků v průmyslu a později v terciárním sektoru. V průmyslu už nejsou vlastníci výrobních prostředků, ale jen správci. Je tento rozdíl relevantní?

¹⁰ Aron jako příklad realistické koncepce tříd udává v několika svých textech Gurvitchovu definici tříd: „*Les classes sociales sont des groupements particuliers de fait et à distance, caractérisés par leur suprafonctionnalité, leur tendance vers la structuration poussée, leur résistance à la pénétration par la société globale et leur incompatibilité radicale avec les autres classes.*“ [viz Aron 1988: 25] Její rozpracovanější verzi viz [Aron 1964: 64–65; Gurvitch 1966: 234]. Podle Arona se Gurvitch dopouští na úrovni teorie tříd konfúze mezi předběžnou definicí na základě konvence na straně jedné a definicí vyjadřující výsledky výzkumu na straně druhé. Taková definice jako je Gurvitchova může být navržena teprve na konci empirického zkoumání, a nikoli jako předběžné označení předmětu nebo jako teorie, která výzkum inspiruje [viz Aron 1988: 25].

Podle ideologie, kterou zastáváme, ho lze považovat buď za rozhodující, nebo za naprosto bezvýznamný (*dérisoire*). Pokud jde o „inteligenci“, svobodná povolání už neexistují. Právníci a lékaři jsou zaměstnanci veřejné organizace. Podle Marxe ekonomický vývoj kapitalismu vede k zevšeobecnění proletářského údělu, ve skutečnosti to však nezapříčinil kapitalismus, ale – v důsledku zrušení soukromého vlastnictví – režim sovětského typu, který tak má všeobecnou proletarizaci „za cíl, za funkci nebo za důsledek“ [Aron 1964: 137].

Ve všech industriálních společnostech je z dlouhodobého hlediska ekonomický růst příznivý i pro sociálně nižší kategorie obyvatelstva. Ve všech industriálních společnostech také existují třídní konflikty. Jádrem marxistické koncepce třídního boje není maximalizace příjmů, ale boj o panství. Vychází se v něm z teze, podle níž dělnická třída se za jistých okolností může stát panující třídou [srov. např. Aron 1964: 108–110]. Jak však zdůrazňuje Aron, dělnická třída nikde není – a být nemůže – třídou panující, ani v USA, ani v SSSR. Aron spojuje ve svém pojetí tříd marxistickou tradici s „elitářskou“ linií Gaetano Mosca-Vilfredo Pareto. „Paretova odpověď Marxovi“ [Aron 1966a: 48; český překlad Aron 1993: 26; srov. též Aron (1967) 1976b: 465] je jednoduchá: Marx měl pravdu, pokud jde o minulost a přítomnost „třídního boje“, ale jeho vize „panství proletariátu“ – o budoucí „beztřídní společnosti“ ani nemluvě – je iluzorní.

Aron si klade následující otázky:

- 1) Do jaké míry se masy rozpoznávají v těch, kdo vládou jejich jménem?
- 2) Do jaké míry přijímají skupiny rozhodnutí plánu, který rozděluje kolektivní zdroje?
- 3) Do jaké míry se spojují ekonomické požadavky se zpochybněním režimu jako takového?

Spíše než spekulovat o tom, jaký podíl na poslušnosti sovětských občanů tvoří „rezignace, nadšení, zvyk nebo strach“ [Aron 1964: 149], je podle Arona opatrnější vyjít z těch případů, kdy skutečně došlo k protestům dělníků nebo rolníků proti režimům sovětského typu, a z toho, jak se projevovaly. V takových případech se ukázalo, že opovrhované „formální“ svobody nabývají na významu právě v režimu sovětského typu, který je zrušil. Zajímavou „dialektiku“ formálních a reálných svobod lze najít zejména v *Essai sur les libertés* [Aron (1965) 1977a], který byl přeložen i do češtiny pod názvem *Esej o svobodách* [viz Aron 1992].

V Sovětském svazu podle Arona ekonomický systém nevylučuje, že dojde ke spojení mezi ekonomickými požadavky a zpochybněním systému jako takového. Takovému spojení brání naopak sovětský *politický* režim. Příklad maďarské revolvy roku 1956 ukazuje, že „fasádu jednomyslnosti“ vystřídalo velmi rychle globální odsouzení celého systému, přičemž i většina privilegovaných občanů přešla do tábora opozice. K tomu lze dodat, že velmi podobná metamorfóza nastala i v „roce zázraků“ 1989, jehož se už Aron nedožil.

Raymond Aron podobně jako jeho mladší kolega Ralf Dahrendorf patří spíše do „sociologie konfliktu“ než konsenzu. Důležité však je, jak třídní konflikt chápe, což vyložil zejména v konfrontaci s Maxem Weberem a jeho kritikem Leo Straus-

sem. Podle Arona Weber soudil právem, že politika je v podstatě konflikt, ať už mezi národy, mezi třídami, mezi stranami, nebo mezi jednotlivci. Ale v industriální společnosti, kde je konflikt všudypřítomný a permanentní, není nutně bojem na život a na smrt, nevyklučuje rozumnou diskusi a hledání přijatelného řešení vyjednáváním. Weber také právem rozlišoval mezi politickým rozhodnutím a vědeckým důkazem. Ale neměl podle Arona pravdu, když rozdílné preference ztotožňoval se základním a neřešitelným rozporem. Kritéria spravedlivého řádu jsou spíš rozličná (plurální) než rozporná; protiklady vyvstávají víc na úrovni konkrétních řešení než na úrovni abstraktních principů a hodnot, které se spíš doplňují, než by se vylučovaly. Krása a mravní povinnost jsou dvě různé hodnoty, ale nemusí být mezi nimi neřešitelný antagonismus. Nutnost volby mezi různými hodnotami neznamená, že rozhodnutí musí být iracionální. Mezi racionálním tvrzením dokázaným, a proto platným pro všechny, a iracionálním rozhodnutím, k němuž každý dospívá sám, je podle Arona místo pro rozumné rozhodnutí, i když vstupuje do rozporu se zájmy některých jedinců či skupin [viz Aron (1959) 1963b: 42–51].

Můžeme shrnout, že základní rozdíly mezi dvěma soupeřícími typy industriálních společností nevyplývají podle Arona ani z ekonomického systému, ani ze sociální struktury, ale z politického režimu. Tím se dostáváme k Aronově myšlence „primátu politiky“.

„Primát politiky“ podle Arona

Jak je možné hlásat koncepci „industriální společnosti“ a zároveň „primát politiky“? Není v tom rozpor? Myšlenka „primátu politiky“ na jedné straně navazuje na klasické filosofické myšlení,¹¹ na druhé straně a především ji však Aron zdůvodňuje právě argumenty získanými ze zkoumání industriálních společností 20. století. Zatímco totiž Marx spatřoval klíč k vysvětlení transformace sociální struktury a politických poměrů v rozvoji výrobních sil a jim odpovídajících výrobních vztahů, Aron na základě analýzy industriálních společností 20. století dospívá naopak k „primátu politiky“, který lze podle něho paradoxně pozorovat zejména v režimech, jež se Marxe dovolávají a hlásají učení o ekonomické „základně“ a politické „nadstavbě“. Bolševická revoluce je podle Arona v zásadě politický fenomén a hlavní rys ekonomiky sovětského typu vyplývají podle něho do značné míry z politických záměrů a ideologické orientace komunistických stran a jejich předáků. Ekonomiky sovětského typu jsou politizované, jejich struktura a fungování jsou podřízeny politickým zřetelům [viz Aron 1966a: 26–34; český překlad Aron 1993: 15–20]. „Ani v Sovětském svazu, ani v hitlerovském Německu nevedlo k tyranii řízení hospodářství. Právě naopak: vedla k ní všemoc sekty nebo hnutí, které po uchopení moci postavilo ekonomiku do služeb grandiózního vágního projektu, umístěného do vzdá-

¹¹ Viz např. Aronovu studii „Thucydide et le récit historique“ [Aron 1960b], kde poukazuje na to, že Řekové spatřují v politice konstitutivní činnost svobodné lidské existence.

leného horizontu dějin. Takový projekt vyžadoval mobilizaci zdrojů k válce nebo – v případě bolševiků – radikální převrat sociálních vztahů.“ [Aron 1977b: 92]

Jak je tomu v západních „ústavně pluralitních“ režimech? Připomeňme, že se zejména ve 40. letech 20. století (mj. ve Velké Británii) mnoho diskutovalo o tom, zda rozšíření ekonomického plánování a obecněji rostoucí intervence státu do ekonomického života neohrožuje politické svobody. V tomto bodě se Aronův liberalismus liší od Hayekova. „Totální plánování, prováděné revolučními stranami, ať už komunistickou, nebo nacionálně-socialistickou, bylo výsledkem uchopení moci, nikdy nebylo konečným vyústěním poloplánování takové strany jako Labour party, která chce zůstat věrná liberálním hodnotám.“ [Aron (1965) 1977a: 118–119; český překlad Aron 1992: 90; upravil M.N.] Na jednom místě jde Aron ještě dále: „... lze si představit ekonomické zřízení, kde by veřejné vlastnictví výrobních prostředků bylo velmi rozšířené, ale nikoli totálně, a kde by neexistovala mesianistická ideologická strana, která by vnucovala všem obyvatelům poslušnost v projevu i v myšlení.“ [Aron 2003: 248; upravil M.N.]¹²

Kdyby se sovětsí plánovači rozhodli opustit centralistické plánování a přistoupit k tržním mechanismům, byl by nevyhnutelným následkem tohoto rozhodnutí rozpad režimu jediné strany a ideologického monopolu? „Na tuto otázku odpovím bez váhání negativně.“ [Aron 1966b: 164] To, co se děje v dnešní Číně, potvrzuje tento Aronův názor. Jistě, v Maďarsku, jak na to Aron nejednou poukazuje, se komunismus zhroutil roku 1956 v několika dnech [srov. např. Aron 1966b: 164]. Tento pád však jednak neměl převážně ekonomickou, ale spíše politickou logiku, jednak v SSSR, kde je režim pevnější, by se jistě mohl také zhroutit, ale bylo by tam třeba rozkolu uvnitř sovětského vedení: „Aby vznikla revoluce v pevně zakořeněném režimu monopolní strany, jak je tomu v Sovětském svazu, bylo by třeba, aby došlo k rozkolu v privilegované menšině.“ [Aron 1966a: 337; český překlad Aron 1993: 184; upravil M.N.; srov. též Aron 1966b: 166] K tomu skutečně došlo a Aron coby velký obdivovatel Tocquevillova by pravděpodobně nebyl udiven, že se sovětský režim rozpadl právě tehdy, když se ho Gorbačev snažil reformovat. Připomeňme slavná slova z *L'Ancien régime et la Révolution* (Starý režim a Revoluce): „...zkušenost učí, že nejnebezpečnější moment pro špatnou vládu je obvykle ten, kdy se začíná reformovat.“ [Tocqueville 2003: 204–205] Aniž bych chtěl popírat význam ekonomických aspektů, musím zdůraznit fakt, že rok 1989 je v komunistických zemích střední a východní Evropy především vítězstvím politické demokracie. „Lid‘ roku 1989 jistě toužil po lepší ekonomice, ale impuls ke změně byl hlavně politický.“ [Dahrendorf 1990: 93]

¹² Aron však na rozdíl od jiných předních francouzských intelektuálů, jako byli např. politolog Maurice Duverger nebo filosof Paul Ricœur, nejen nevyhledával nějakou syntézu mezi komunistickým direktivně plánovaným hospodářstvím (oba tito přední intelektuálové byli naopak přesvědčeni o „evidentní superioritě“ centrálně plánovaného hospodářství nad „tržní anarchií“) a západním liberálně demokratickým politickým režimem, ale z hlediska ekonomického liberalismu ostře kritizoval i představy francouzských socialistů o hospodářství!

Vraťme se však k Aronovi. Ten nachází další argumenty ve prospěch své teze o primátu politiky v rámci analýzy sociální struktury industriálních společností. Nerovnosti mezi sociálními kategoriemi jsou vlastní všem industriálním společnostem: existují nejen v západních společnostech, ale i společnostech sovětského typu. Ale zatímco v západních liberálních demokraciích se jednotlivé skupiny a třídy mohou spontánně organizovat a hájit své zájmy např. ve svobodných odborech, něco takového není možné v režimech sovětského typu, kde odbory jsou převodovou pákou komunistické nadvlády a nemohou chránit své členy proti zaměstnavateli, kterým je v naprosté většině stát ovládaný komunistickou stranou. Tento rozdíl je zásadní a má politickou povahu, není dán stupněm ekonomického rozvoje (fází růstu) ani sociální strukturou.¹³ Je pozoruhodné, že v této souvislosti považuje Aron za „nejméně špatnou definici“ specifičnosti západních společností ve srovnání se společnostmi sovětského typu legální uznání svobodných odborů [viz Aron 1964: 171–172]. Lze se domnívat, že mnohem pozdější zkušenost autonomních polských odborů Solidarita ukázala názorně jasnozřivost této myšlenky.

Aron tedy převzal z klasické politické filosofie myšlenku primátu politiky a tvůrčím způsobem ji adaptoval v kontextu sociologické analýzy industriálních společností 20. století. Podobně postupuje při analýze politických režimů industriálních zemí 20. století. Tím, že proti sobě staví „režimy monopolní strany“ a „ústavně pluralitní režimy“, volí jako kritérium počet stran (jediná strana nebo pluralita stran). Inspiruje se tak početním kritériem, kterého užívala klasická antická filosofie ke klasifikaci politických režimů (jeden, malé množství, všichni). „Považoval jsem za vhodné převzít antitezi jeden-více a místo toho, abych ji použil na nositele svrchovanosti, aplikovat ji na strany. ... Kladu-li tedy otázku, zda existuje jediná strana nebo pluralita stran, aplikuji na moderní politický život klasický protiklad filosofie minulosti.“ [Aron 1966a: 99; český překlad Aron 1993: 53; upravil M.N.] Když totiž klasičtí antičtí političtí myslitelé klasifikovali režimy podle počtu držitelů moci na monarchii, aristokracii a demokracii, vysvětluje Aron, nemohli znát reprezentativní (zastupitelský) princip, který znamená, že formální nositel svrchovanosti, např. lid, už pak nemůže splývat s nositelem reálným, zatímco v Řecku shromáždění lidu přijímalo skutečně přímo rozhodnutí. A forma reprezentace je dnes dána právě tím, zda existuje jediná strana, nebo pluralita stran.

Dnes, kdy takřka každý tvrdí, že moc vychází z lidu, záleží podle Arona především na institucionální formě vyjádření demokratického principu. Jediná strana a pluralismus stran symbolizují dvě charakteristické formy institucionálního vyjádření principu ideje svrchovanosti lidu. Jsme ostatně svědky toho, že Sovětský svaz

¹³ To neznamená, že by Aron chtěl nahradit marxistické učení o ekonomické struktuře určující v „poslední instanci“ formy společenské „nadstavby“ podobně problematickým pojetím o rozhodující úloze politického režimu. Primát politiky podle něho znamená jen dvě věci: 1) To, co specificky odlišuje moderní industriální společnosti, je politického původu. 2) Politika má primát ve smyslu lidském, humánním. To, jak se vybírají vládnoucí, a způsob, jakým vykonávají moc, nám odhaluje lidský nebo nelidský ráz celého „systému“.

přechází z vlády jednotlivce na kolektivní vedení, aniž by došlo k podstatné změně režimu. Naproti tomu přechod od monopolu jediné (nebo hegemonické) strany k soutěži mezi dvěma nebo více než dvěma rovnoprávnými stranami vyvolává zásadní změnu. Evropa je, jak se zdá, po 2. světové válce ovládána protikladem mezi režimy, v nichž si jediná revoluční strana vyhrazuje monopol nebo hegemonii na politickou činnost, a režimy, v nichž pluralita stran akceptuje pravidla pokojného soutěžení o moc. Příklad maďarské revolty v roce 1956 ukazuje, že zhroucení monopolu vede bezprostředně k druhé alternativě – k pluralitě stran [viz Aron 1966a: 98–100; český překlad Aron 1993: 52–54; srov. též Novák 1997: 63].

Co zůstává z Aronovy politické sociologie společností 20. století?

Začínáme dnes zapomínat, že velmi dlouho byly neprávem považovány za silné stránky režimů sovětského typu jejich rychlý ekonomický růst, vyřešení problému nezaměstnanosti a direktivní plánování, které kupř. většina známých francouzských intelektuálů zejména v 50. a 60. letech pokládala za „racionální“. Aron naopak rozuměl ekonomice mnohem lépe než většina jeho vrstevníků a na rozdíl od nich nikdy neměl obavy z ekonomického triumfu Sovětského svazu [srov. Aron 1983: 407]. Jeho texty o komunistickém fenoménu stojí na rozdíl od většiny západní (o „východní“ ani nemluvě) literatury z té doby stále za přčtení.

Stoupenci tzv. teorie konvergence, k jejímž představitelům patřil významný americký sociolog ruského původu Pitirim Alexandrovič Sorokin nebo velký francouzský politolog Maurice Duverger, hlásali sblížení mezi politickým Východem a Západem: zatímco Východ se postupně liberalizuje, Západ se socializuje [viz např. Duverger 1964: 367]. Podle Duvergera tento proces vyústí nakonec v „demokratickém socialismu“. Aron jasně, explicitně a od samého začátku odmítá myšlenku „konvergence“ mezi Východem a Západem, např. ve svých *Trois essais sur l'âge industriel*, kde podrobně a přesvědčivě vyvrací teze svého kolegy Duvergera [viz Aron 1966b: 142 n], nebo stručněji ve svých *Memoárech* [viz Aron 1983: 403–404, srov. též Aron (2002) 2004: 621–623].

Jak si už uvědomuje Aron ve své knize vzpomínek, dnes, kdy je teorie konvergence opuštěna, by kritiky mohly přijít spíše z druhé strany. Má ještě samotné srovnávání mezi západními a sovětskými režimy smysl? Lze i dnes zastávat názor, že režimy sovětského typu a režimy Západu tvořily dvě odlišné metody postupující industriální společnosti, jak to hlásal Aron v polovině 20. století? Jak jsem uvedl výše, jinou tezi zastupoval mezi jinými Walt W. Rostow [Rostow 1960: 164], který spatřoval v komunismu jakousi chorobu, jež může zasáhnout společnost v době přechodu (*disease of the transition*). Nyní, kdy komunismus svůj zápas s liberální demokracií prohrál, máme sklon dát zapravdu spíše Rostowovi než Aronovi. Aron však Rostowovu a jiné podobné teorie dobře znal a měl některé dobré důvody stavět se k nim zdrženlivě, i když uznával, že každá etapa ekonomického růstu favorizuje určitý režim, že režim sovětského typu je pravděpodobněji ve fázi odstartování indu-

strializace než ve společnosti, která už industrializovaná je, a že zvýšení životní úrovně obyvatelstva snižuje riziko nejkrajnějších forem stalinismu. Před determinismem dával přednost probabilismu, proti primátu hospodářství hlásal primát politiky. Svě pojetí označuje ve svých memoárech [Aron 1983: 413] jako pravděpodobnostní evolucionismus (*évolutionnisme probabiliste*).

Kromě toho Aron nebyl jen politickým sociologem, ale také teoretikem mezinárodních vztahů. Byl si proto vědom, že užitečnost různých teorií stadií ekonomického růstu na způsob W. W. Rostowa nebo koncepcí o předběžných ekonomických podmínkách demokracie na způsob S. M. Lipseta pro pochopení mezinárodního systému je jen velmi omezená. Např. vznik a šíření komunismu lze těžko analyzovat na základě stadií ekonomického růstu, protože i průmyslově vyspělé země jsou za určitých okolností zranitelné, nemluvě o faktorech ideologické náказы a geostrategických, nebo dokonce vojenských proměnných.

Aron sám v *Memoárech* nepopírá, že oživení saint-simonovského pojmu „industriální společnosti“ souviselo se soupeřením mezi Východem a Západem, s ekonomickou expanzí po druhé světové válce a s popularitou tezí o stadiích ekonomického růstu, jež inicioval Colin Clark. Aronovým cílem však bylo uvést sociální třídy a politický režim do vztahu s ekonomickým rozvojem. Tocqueville byl přesvědčen o nezvratnosti demokracie v sociálním slova smyslu a spatřoval alternativu mezi její despoticou a liberální variantou. Aron podobně hlásal, že industriální společnost může být spojena s režimem monopolní strany leninského typu nebo s pluralismem stran západního stříhu. „Jde pak o jedinou otázku: existuje ještě mezi sovětskými a západními společnostmi dost společných rysů, aby ospravedlnily komparaci, a tím pádem i pojem (*industriální společnosti* – M.N.)? Myslím, že pozitivní odpověď zůstává platná.“ [Aron 1983: 405] Zůstává platná i po „krátkém 20. století“? Zajímavě to formuloval Christian Stoffaës ve stati „La ‚société industrielle‘ trente ans après“ (*„Industriální společnost“ po třiceti letech*): „... debata o komparaci mezi liberálním systémem západního hospodářství a plánovaným systémem sovětského hospodářství je, zdá se, dnes ovšem překonaná, a to v té míře, v níž se Aronovy předpovědi a intuice staly skutečností.“ [Stoffaës 1985: 241]

Aronovo dílo bylo v posledních letech jeho života konečně uznáno. Chválila se zejména jeho mimořádná intelektuální a politická jasnozřivost, která ho ušetřila těžkých omylů, jimž podleho mnoho jeho vrstevníků včetně jeho kamaráda z dob studií Jeana-Paula Sartra. Aronovy *Memoáry* [Aron 1983], které byly publikovány několik měsíců před jeho úmrtím, se staly po svém vydání ve Francii přes svých skoro osm set stran velkého formátu nejprodávanějším bestsellerem v oblasti nebeletristické literatury. Jak jsem na to však upozornil před několika lety [viz Novák 2002], neznamená to, že by se Aronovo pojetí „primátu politiky“, na němž tolik trval, mezi specialisty sociálních a politických věd příliš prosadilo. Přesto je pravda, že takoví autoři jako Jean Baechler, Philippe Bénéton, Martin Malia nebo Giovanni Sartori se k němu ještě v 90. letech minulého století stále hlásili.¹⁴ Nechme promlu-

¹⁴ Viz např. [Baechler 1996: 111–114; Bénéton 1996, 1997: 134–135; Malia 2004: 30, 120; Novák 1990: 35–37].

vit např. známého italského politologa: „Dlouho jsem se domníval, že dějiny komunistických diktatur potvrzují primát politiky ve vztahu k hospodářství. Dodnes je ještě tohoto mínění přídržuji.“ [Sartori 1991: 467] Je však jasné, že v současné době, jak výstižně upozorňuje Zygmunt Bauman, jsou „politická fragmentace“ a „ekonomická globalizace“ blízkými spojenci a spřeženci [viz Bauman 2000: 85], takže je třeba myšlenku primátu politiky v tomto kontextu znovu promyslet.

Je Aron zařaditelný v rámci komparativní politické sociologie?

Aronův přístup lze v rámci komparativní politické sociologie charakterizovat jako kombinaci *funkcionální* a *institucionální* analýzy, které proti sobě nijak nestaví.¹⁵ Je podle mě zjevné, že čím více se srovnávané systémy od sebe liší, tím více má navrch funkcionalismus, a čím více se srovnávané systémy k sobě blíží, tím více se uplatňuje institucionalismus. Když např. v *Demokracii a totalitarismu* srovnává různé „ústavně pluralitní“ politické režimy mezi sebou, zejm. francouzský, britský a americký, analýza je převážně institucionální, zatímco když srovnává „ústavně pluralitní“ režimy s režimy „monopolní strany“, analýza je spíše funkcionální.

Z hlediska cíle můžeme dále pokládat Arona za představitele přístupu označovaného jako „hledání systematických variací“, jak ho chápe Charles Tilly [1984]. Tento typ srovnávání se podle Tillyho nachází mezi komparacemi „s generalizujícím cílem“ a komparacemi „s individualizujícím cílem“: ani nehledá jedinečné charakteristiky jednotlivého případu, ani se nesnaží generalizovat na základě všech možných případů, ale jde tam o hledání systematických variací mezi rozličnými zkoumanými případy. Podle této perspektivy existují sice zákonitosti nebo pravidelnosti politických systémů, ale všechny systémy se nevyvíjejí stejným směrem a podle stejných principů. Počet možností je přitom obvykle dost omezený a to, která z nich se uskuteční, záleží na dané konstelaci podmínek. Existuje tedy větší diverzifikace možností a příčin než předpokládají velké evolucionistické teorie.

Jiný známý příklad tohoto přístupu představuje Barrington Moore [Moore 1966] a jeho klasická práce o původu demokracie a diktatury. Podle něho není jen jedna, ale nejméně tři různé cesty rozvoje či „modernizace“, přičemž demokracie představuje pouze jedno z možných vyústění tohoto modernizačního procesu, druhým je fašismus a třetím komunismus. Jak konstatuje Ragin [Ragin 1987; srov. též Kriesi 1994], takový typ komparací se stal nedávno v sociálních vědách aktuálnějším, zatímco zájem o obecné teorie právem poklesl.

Obdobně jako Ralfa Dahrendorfa, k jehož francouzskému překladu *Classes et conflits de classes dans la société industrielle* ostatně napsal Aron úvod [viz Aron 1972b], lze i jeho řadit do *sociologie konfliktu*. Uznává třídní boj, ale nikoli marxistické mesia-

¹⁵ „Dvě metody analýzy se dnes běžně užívají (v *politické sociologii* – M.N.). Jedna pomocí funkcí, druhá pomocí institucí, přičemž se ostatně obě nutně setkají. Vychází-li se z funkcí, hledáme instituce, které je plní nebo mezi nimiž se rozdělují. Vychází-li se z institucí, hledají se funkce, které každá z nich plní.“ [Aron 1966c: 35]

nistické pojetí panství proletariátu. Aronovy texty o sociálních třídách a vládnoucích kategoriích (podobně jako jeho monumentální práce o mezinárodních vztazích, kterými se zde téměř vůbec nezabývá) patří k těm jeho dílům, která došla značného uznání v odborných kruzích. Nacházejí se nejen v druhé části jeho trilogie o industriálních společnostech, nazvané *La lutte de classes* (Třídní boj) [viz Aron 1964], ale i v řadě statí, které publikovaly známé odborné časopisy. Aronova koncepce „vládnoucích kategorií“¹⁶ je jakýmsi pokusem o syntézu Marxe a Pareta [srov. Aron 1988: 111]. Bývá ostatně řazena k „elitářským“ koncepcím [viz např. Bottomore 1964]. Raymond Aron ovšem stejně jako Robert A. Dahl hlásá, že v západních demokraciích je „rozptýlená moc“, zatímco Charles W. Mills tam považuje moc za „sjednocenou“. T. B. Bottomore Aronovi a Moscovi vytyká jejich nedůslednost: oba občas přecházejí od pojmu plurality elit ke zcela jinému pojmu multiplicity nezávislých dobrovolných sdružení [Bottomore 1964: 118]. Mezi oběma pojmy je jistě významný rozdíl, ale nikoli rozpor, spíše komplementarita. Pokud je Aronovo pojetí rozptýlené moci velmi blízké pojetí Dahlova, důraz, který klade např. na svobodné odbory, ho přibližuje Trumanově *demokratické teorii pluralismu skupin* [viz Truman (1951) 1971]. Palle Svensson [Svensson 1995: 161] konstatuje: „Jak demokraticky elitářská představa soutěžení, tak pluralistická představa navzájem si odporujících skupin ve vzájemné rovnováze vlastně připomíná aristotelovskou myšlenku smíšeného státu.“ Obdobně jako Schumpeter, jehož procedurální definici demokracie přijímá, Aron patří k teoretikům *konkurenční demokracie*. Tu rozvinuli zejména Robert A. Dahl a Giovanni Sartori (který rovněž Arona zná a cituje) a nelze ji redukovat na „elitářství“.

Závěr

Aron pronikavě zasáhl do politické sociologie 20. století. Jeho koncepce industriální společnosti,¹⁷ jeho kritika teorií konvergence, jeho sociologie politických režimů a jeho příspěvky k problematice vládnoucí třídy stojí podle mého názoru zvláště za

¹⁶ Aron rozlišuje zejména mezi „politickou třídou“ (později dává přednost termínu „politický personál“) v užším smyslu a „vládnoucí třídou“ v širším smyslu. Důležitější je samozřejmě „vládnoucí třída“, která má buď tendenci k rozptýlenosti, nebo k unifikaci. Nejlépe to Aron vysvětluje ve své stati „Classe sociale, classe politique, classe dirigeante“ (Sociální třída, politická třída, vládnoucí třída) [viz Aron 1988: 143–165].

¹⁷ Jak na to poukázal už sám Aron [1977b: 103], dobrým příkladem aplikace koncepce industriální společnosti na komparativní sociologickou analýzu režimů sovětského typu je kniha Davida Lanea *The Socialist Industrial State* [viz Lane 1976]. Tentýž Lane mezi řadou dalších prací o 20 let později publikoval knihu *The Rise and Fall of State Socialism: Industrial Society and the Socialist State* [viz Lane 1996]. Pokud jde o to, jak obstojí Aronova koncepce samotná, Christian Stoffaës ve své již citované stati o industriální společnosti po třiceti letech [viz Stoffaës 1985] poukazuje právem na to, jak se většina Aronových ekonomicko-sociálních tezí potvrdila, např. v rozporu s tehdy rozšířenými prognózami o rychlém nástupu průmyslové demokracie podniky zůstaly hierarchickými institucemi, rovněž se prokázal Aronův důraz na slabost sovětského zemědělství, odmítnutí konvergence atd. O Aronově odkazu dnes viz [Mahoney 1992; Baverez 2002], o aktuální otázce jeho „euroskepticismu“ viz [Kende 2002].

zmínku. Dnes je třeba klást si o něm zejména otázku, do jaké míry nové problémy, které nastaly mj. po rozpadu komunismu, vzestupu islamismu a rozšíření ekonomické globalizace, nevyžadují ke svému adekvátnímu uchopení jiné přístupy než ty, které se v Aronově analýze společností 20. století velmi osvědčily. V každém případě bych doporučoval číst Aronovy texty o demokracii. Připomněl bych mezi nimi např. důležitý referát „Les institutions politiques de l'Occident dans le monde du XXe siècle“ (Politické instituce Západu ve světě 20. stol.) přednesený v Berlíně na jednom z kolokvií pořádaných Kongresem pro svobodu kultury [viz Aron, Bondy, Kennan et al. 1960: 11–42]. Jeho úvahy o „stabilizaci demokracie“ (poněkud kontroverzní termín „konsolidace demokracie“ [viz O'Donnell 1996] tehdy ještě nebyl v módě) jakož i o legitimitě a efektivitě (ty se poněkud inspirovaly Lipsetem) se velmi dobře vyjímají mezi anglosaskou „transitologickou“ literaturou 90. let 20. století.

MIROSLAV NOVÁK je první a prozatím jediný profesor politologie na Univerzitě Karlově. Doktorát (Ph.D.) sociologie získal na univerzitě v Ženevě. Specializuje se na komparativní politickou sociologii, zejm. stranické systémy a typy demokracie. Publikoval 4 odborné knihy, z toho 2 ve francouzštině a 2 v češtině. Vyšlo mu 39 kapitol v kolektivních knižních publikacích, z toho v 22 zahraničních a 17 domácích. V letech 1994–2003 byl členem redakce Politologické revue, v současnosti je členem redakční rady Sociologického časopisu, členem vědeckého komitétu Revue internationale de politique comparée (Louvain-la-Neuve, Belgie) a členem redakce Annuaire français des relations internationales (AFRI, Paříž). Má 16 citací v mezinárodním citačním indexu.

Literatura

- Aron, R. 1960a. „Les sociologues et les institutions représentatives“. *Archives européennes de sociologie* 1 (2): 142–157.
- Aron, R. 1960b. „Thucydide et le récit historique“. *Theory and History* 1 (2): 103–128.
- Aron, R. 1961. *Paix et guerre entre les nations*. Paris: Calmann-Lévy.
- Aron, R. 1963a. *Dix-huit leçons sur la société industrielle*. Paris: Gallimard.
- Aron, R. (1959) 1963b. „Introduction“. Pp. 7–52 in M. Weber. *Le savant et le politique*. Paris: Plon 10/18.
- Aron, R. 1964. *La lutte de classes*. Paris: Gallimard.
- Aron, R. 1966a. *Démocratie et totalitarisme*. Paris: Gallimard.
- Aron, R. 1966b. *Trois essais sur l'âge industriel*. Paris: Plon.
- Aron, R. 1966c. „La sociologie politique“. Pp. 29–41 in G. Le Bras, P.-H. Chombart de Lauwe, R. Aron et al. *Aspects de la sociologie française*. Paris: Les Editions ouvrières.
- Aron, R. (1955) 1968. *L'Opium des intellectuels*. Paris: Gallimard.
- Aron, R. 1972a. *Etudes politiques*. Paris: Gallimard.
- Aron, R. 1972b. „Introduction“. Pp. XIII–XXV in R. Dahrendorf. *Classes et conflits de classes dans la société industrielle*. Paris: Mouton.
- Aron, R. 1976a. *Penser la guerre. Clausewitz*. Paris: Gallimard.
- Aron, R. (1967) 1976b. *Les étapes de la pensée sociologique*. Paris: Gallimard.

- Aron, R. (1965) 1977a. *Essai sur les libertés*. Paris: Le Livre de poche.
- Aron, R. 1977b. *Plaidoyer pour l'Europe décadente*. Paris: R. Laffont.
- Aron, R. 1983. *Mémoires. 50 ans de réflexion politique*. Paris: Julliard.
- Aron, R. 1988. *Etudes sociologiques*. Paris: PUF.
- Aron, R. 1992. *Esej o svobodách*. Překlad Vladimír Jochmann. Bratislava: Archa.
- Aron, R. 1993. *Demokracie a totalitarismus*. Překlad Vladimír Jochmann. Brno: Atlantis.
- Aron, R. 1997. *Introduction à la philosophie politique: démocratie et révolution*. Paris: Livre de poche.
- Aron, R. 1999. *Historie XX. století*. Překlad Helena Beguivinová, Věra Dvořáková a Kateřina Vinšová. Praha: Academia.
- Aron, R. 2001. *Opium intelektuálů*. Překlad Helena Beguivinová. Praha: Mladá fronta.
- Aron, R. 2003. *Angažovaný pozorovatel*. Překlad Hana Zahradníčková. Praha: Mladá fronta.
- Aron, R. (2002) 2004. *Le Marxisme de Marx*. Paris: Le Livre de poche.
- Aron, R., Bondy, F., Kennan G. et al. 1960. *La Démocratie à l'épreuve du XXe siècle*. Paris: Calmann-Lévy.
- Aron, R., Kennan, G., Oppenheimer, R. et al. 1960. *Colloques de Rheinfelden*. Paris: Calmann-Lévy.
- Baechler, J. 1996. „Economie et politique en URSS“. Pp. 311–314 in J. Baechler. *Contrepoints et Commentaires*. Paris: Calmann-Lévy.
- Bauman, Z. 2000. *Globalizace*. Praha: Mladá fronta.
- Baverez, N. 2002. „Raymond Aron et la liberté au XXe siècle“. Pp. 73–86 in Ch. Bachelier, E. Dutartre (eds.) *Raymond Aron et la liberté politique*. Paris: Editions de Fallois.
- Bénéton, Ph. 1996. *Les régimes politiques*. Paris: PUF.
- Bénéton, Ph. 1997. *Introduction à la politique*. Paris: PUF.
- Bottomore, T. B. 1964. *Elites and Society*. London: Watts.
- Boudon, R. 1985. „Raymond Aron et la pensée sociologique“. *Commentaire* 8 (28–29): 222–225.
- Clark, C. (1940) 1951. *Conditions of Economic Progress*. London: McMillan.
- Dahl, R. A. (1989) 1995. *Demokracie a její kritici*. Praha: Victoria Publishing.
- Dahrendorf, R. 1990. „Cesty ke svobodě: demokratizace a její problémy ve střední Evropě“. *Svědectví* 24 (91): 87–97.
- Duverger, M. 1964. *Introduction à la politique*. Paris: Gallimard.
- Fourastié, J. 1949. *Le Grand Espoir du XXe siècle. Progrès technique, progrès économique, progrès social*. Paris: PUF.
- Fukuyama, F. 1992. *The End of History and the Last Man*. New York: Free Press.
- Gurvitch, G. 1966. *Etudes sur les classes sociales*. Paris: Gonthier.
- Havelka, M. 1992. „Do jaké míry je možné číst Maxe Webera novokantovskými očima?“. *Sociologický časopis* 28 (6): 743–756.
- Huntington, S. P. 1996. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York: Simon & Schuster.
- Kende, P. 2002. „L'euroscépticisme' de Raymond Aron“. Pp. 149–164 in Ch. Bachelier, E. Dutartre (eds.) *Raymond Aron et la liberté politique*. Paris: Editions de Fallois.
- Klofáč, J., Tlustý, V. 1967. *Soudobá sociologie II. Teorie industriálních společností*. Praha: Svoboda.
- Kriesi, H. 1994. *Les démocraties occidentales. Une approche comparée*. Paris: Economica.
- Lane, D. 1976. *The Socialist Industrial State*. London: Allen and Unwin.
- Lane, D. 1996. *The Rise and Fall of State Socialism: Industrial Society and the Socialist State*. Cambridge: Polity Press.
- Lewis, W. A. 1955. *The Theory of Economic Growth*. London: Allen and Unwin.
- Mahoney, D. J. 1992. *The Liberal Political Science of Raymond Aron*. Lanham: Rowman and Littlefield Publishers.

- Malia, M. 2004. *Sovětská tragédie. Dějiny socialismu v Rusku 1917–1991*. Praha: Argo.
- Moore, B. 1966. *The Social Origins of Dictatorship and Democracy*. Boston: Beacon Press.
- Müller, V. 1968. Úvod k teorii „industriálně vyspělé společnosti“. Praha: Ideologické oddělení a Večerní universita marxismu-leninismu při Středočeském KV KSČ.
- Novák, M. 1990. *Du Printemps de Prague au Printemps de Moscou*. Genève: Georg.
- Novák, M. 1997. „Is There One Best ‚Model of Democracy‘? Efficiency and Representativeness: ‚Theoretical Revolution‘ or Democratic Dilemma?“. *Czech Sociological Review* 5 (2): 131–157.
- Novák, M. 2002. „La sociologie politique de Raymond Aron. Entre Tocqueville et Marx“. Pp. 149–164 in Ch. Bachelier, E. Dutartre (eds.) *Raymond Aron et la liberté politique*. Paris: Editions de Fallois.
- Novák, M. 2005. „100 let od narození Raymonda Arona“. *Newsletter CEP* 2005 (6): 4–5.
- O'Donnell, G. 1996. „Illusions about consolidation“. *Journal of Democracy* 7 (2): 34–51.
- Petrusek, M. 1992. „Raymond Aron (1905–1983). Biografická poznámka“. Pp. 201–206 in R. Aron *Esej o svobodách*. Bratislava: Archa.
- Ragin, Ch. 1987. *The Comparative Method. Moving Beyond Qualitative and Quantitative Strategies*. Berkeley: University of California Press.
- Raynaud, Ph. 1985. „Raymond Aron et Max Weber“. *Commentaire* 8 (28–29): 213–221.
- Raynaud, Ph. 2002. „Raymond Aron et le jugement politique. Entre Aristote et Kant“. Pp. 123–131 in Ch. Bachelier, E. Dutartre (eds.) *Raymond Aron et la liberté politique*. Paris: Editions de Fallois.
- Rocher, G. 1972. *Introduction à la sociologie générale II*. Paris: Seuil.
- Rostow, W.W. 1953. *The Process of Economic Growth*. Oxford: Oxford University Press.
- Rostow, W.W. 1960. *The Stages of Economic Growth. A Non Communist Manifesto*. New York: Cambridge University Press.
- Sartori, G. 1968. „The Sociology of Parties: A Critical Review“. Pp. 1–25 in O. Stammer (ed.) *Party systems, party organizations, and the politics of new masses*. Berlin: Institut für Politische Wissenschaft an der Freien Universität.
- Sartori, G. 1991. „Repenser la démocratie: mauvais régimes et mauvaises politiques“. *Revue internationale des sciences sociales* 1991 (129): 465–491.
- Sartori, G. (1987) 1993. *Teória demokracie*. Bratislava: Archa.
- Schumpeter, J. A. (1942) 2004. *Kapitalismus, socialismus a demokracie*. Brno: CDK.
- Stoffaës, Ch. 1985. „La ‚société industrielle‘ trente ans après“. *Commentaire* 8 (28–29): 238–241.
- Svensson, P. 1995. *Teorie demokracie*. Brno: CDK.
- Tilly, Ch. 1984. *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons*. New York: Russel Sage Foundation.
- Tocqueville, A. de 2003. *Starý režim a Revoluce*. Překlad Adriena Borovičková a Vladimír Jochmann. Praha: Academia.
- Truman, D. (1951) 1971. *The Governmental Process. Political Interests and Public Opinion*. New York: Alfred A. Knopf.
- Weber, M. 1998. *Metodologie, sociologie a politika*. Praha: OIKOYMENH.